

halverwege Zwartewater gaat heten, liggen oudere woonplaatsen op rivierduinen (met Hasselt als grootste), en daarachter beginnen de venen. Deze worden – Van der Schrier beschrijft het in een ander hoofdstuk over Staphorst en Rouveen – in een aantal fasen opengelegd. Die ontginning geeft afwateringsproblemen, maar leidt ook tot de noodzaak van een doorgaande dijk langs de rivier. Over dat laatste zijn twee overeenkomsten gesloten, één in 1402, één in 1456. Van beide ‘dijkbrieven’ wordt de tekst in het boek afgedrukt en nauwkeurige lezing leert, dat het in beide gevallen gaat om hetzelfde interessegebied. Dit wordt in vrijwel gelijke termen beschreven met als enig verschil, dat wat eerst als ‘den Veene’ wordt aangeduid een halve eeuw later ‘Ruvende ende Suyteynde’ wordt genoemd. Dat wil dus zeggen: Rouveen en het direct achter Hasselt gelegen Zuideinde dat daarop aansluit. Het gaat in beide gevallen om het onderhoud van een stouwedijk die het water uit de bovenstroomse ontginningen moet tegenhouden, een daarbij aangelegde uitwateringssluis (de al genoemde Orderzijk) en de nieuwe dijken vanaf dat punt stroomafwaarts. Onder meer door een verkeerde localisering van het eerste ‘Veene’, maar ook door een foutieve lezing van het woord ‘dike’ (dijk) als ‘dake’ (slootruigte) verliest een in beginsel heel degelijk verhaal zijn consistentie.

Is er dan niets aardigs aan deze bundel te beleven? Jazeker, er zijn gelukkig ook veel informatieve bijdragen in opgenomen, zoals het al genoemde stuk over Staphorst en Rouveen. Ondanks enkele weeffouten blijft dit oorspronkelijk in 1977 gepubliceerd artikel een goed gedocumenteerd voorbeeld van de veelvoorkomende dorps- en kerkverplaatsingen in de Nederlandse veenontginningen. Ook de ingewikkelde situatie van de dijken rond Deventer weet Van der Schrier goed te ontrafelen, terwijl de hoofdstukken over de Potbeek (een mislukt scheepvaartkanaal bij Markelo) en de lange geschiedenis van de afdamming van de Linde (de grensrivier met Friesland) zeker adequate historische projectbeschrijvingen zijn. Werkelijk in zijn element is de schrijver in de hoofdstukken over de historische keersluizen en schepraderen, de door hem in het landschap ontdekte ‘binnenpolder’ rond het landgoed Den Alerdinck, en de recente historie van de afdamningsplannen in de IJssel- en Vechtdelta die hebben geresulteerd in de fameuze balgstuw bij Ramspol. Bij de beschrijving van de laatst aangelegde keersluis, die in het Zwartewater bij Zwolle, spat de verontwaardiging nog van de bladzijden af; deze voorziening is in de ogen van de gepensioneerde praktijkman volstrekt overbodig. Al lezende kan men hem daarin niet anders dan gelijk geven.

Kortom, *Overijsselse waterstaat in de kaart gekeken* is een afwisselend, maar ook wisselvallig boek. Het is niet helemaal het monument dat deze bevlogen waterstater had verdiend, en dat het misschien wel zou zijn geworden als er een strakker redactie en zeker ook wat meer (zelf)kritiek was toegepast. Toch biedt het boek veel niet eerder gebruikt materiaal over de geschiedenis van de bewoonbaarheid van het land achter IJssel en Zwartewater. Laten we daarom de goede stukken uitzoeken en daarmee verder bouwen. Met, ondanks alle kritiek, veel dank aan Dirk van der Schrier dat hij ons van dit materiaal heeft voorzien.

Alfons Fransen, *Dijk onder spanning. De ecologische, politieke en financiële geschiedenis van de Diermerdijk bij Amsterdam, 1591-1864*. Waterstaat, cultuur en geschiedenis 1 (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2011), 404 blz. Geïllustreerd. ISBN 9789087041915. €40,-.

MAURITS W.
ERTSEN

met uitstapjes naar:

Han van Zwet, *Lofwaardighe dijkagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643*. Amsterdamse Historische Reeks. Grote Serie 37 (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2009), 552 blz. Geïllustreerd. ISBN 9789087041069. €45,-.

Siger Zeischka, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2007), 381 blz. Geïllustreerd. ISBN 9789087040239. €35,-.

Zelfs al zou dertien oktober eens op een vrijdag vallen, dan nog blijft er voor water(staat) historici genoeg over om deze datum te koesteren. Op dertien oktober 2011 werd namelijk het eerste deel van een nieuwe reeks monografieën over de waterstaatsgeschiedenis getiteld *Waterstaat, Cultuur en Geschiedenis* gepresenteerd. In zijn studie *Dijk onder spanning. De ecologische, politieke en financiële geschiedenis van de Diemerdijk bij Amsterdam, 1591-1864* bespreekt Alfons Fransen de Diemerdijk, met name de financiering van aanleg, onderhoud en technologische vernieuwingen ervan. Hij laat zien dat vooral de verdeling van de financiële lasten een continu terugkerend discussiepunt tussen Holland, Utrecht en Amsterdam was.

De dijk onder studie is eigenlijk maar kort, maar wel van groot belang. De dijk van twaalf kilometer tussen Amsterdam en Muiden plus de dijk langs de Vecht van dertig kilometer beschermde een groot gebied in Holland en Utrecht, inclusief Amsterdam. Bovendien werd dat te beschermen gebied steeds groter, aangezien het land achter de dijk zakte. De dreiging vanuit de Zuiderzee werd groter, in elk geval in de periode voor ruwweg halverwege de achttiende eeuw. De auteur laat zien dat niet zozeer gebrek aan kennis of geld, maar eerder oorlog, economische tegenspoed en hoge waterstanden in bepaalde periodes problemen met de dijk veroorzaakten. Uit het betoog blijkt duidelijk dat financiering van de soms omvangrijke technische ingrepen – zoals het inzetten van dure paaldijken en nog duurdere stenen dijken – zeker geen gemakkelijke zaak was. Er blijkt stevig onderhandeld te zijn door de verschillende betrokkenen, maar uiteindelijk werd er ook steeds financiering gevonden – met name omdat Amsterdam zich daar sterk voor maakte. Tegelijk laat Fransen zien dat de enorme investeringen in met name de stenen dijk – noodzakelijk nadat de paalworm de houten dijk vernielde – geleid hebben tot een eerste pragmatische vorm van gemeenmaking, waarbij onderhoud door dijkplichtigen werd vervangen door onderhoud op algemene kosten. Weliswaar werd de dijk pas officieel gemeen in 1864, na stevig onderhandelen tussen Holland en Utrecht, maar de aanleg van de stenen dijk in de eerste helft van de achttiende eeuw veranderde de relatie tussen dijkplichtigen en heemraadschap waar het onderhoud betrof al eerder.

Wat ik erg aardig vind aan het boek zijn de conclusies. Niet alleen zijn die helder opgeschreven – en zeker ook puntiger dan de voorafgaande hoofdstukken waarin nogal wat herhalingen te vinden zijn – maar er wordt getornd aan wat een decennium geleden nog gezien werd als vaste waarheden. Zo laat het boek zien dat het idee dat waterschappen een – zo niet de – bakermat zijn van de Nederlandse democratie meer nuance behoeft. In het Diemerdijkse gebied hadden dijkplichtigen geen directe inspraak of vertegenwoordiging. Protesteren tegen hoge lasten kon alleen door weg te trekken uit het gebied en bezit en beheer in handen van het hoogheemraadschap te geven. Weliswaar waren de betrokken bestuurders daar gevoelig voor, maar inspraak kunnen we het toch niet noemen. Een tweede conclusie die me erg aanspreekt is de constatering dat de bestuurlijke daadkracht behoorlijk groot bleek te zijn. Ondanks de continue meningsverschillen tussen Holland en Utrecht, waarbij Utrecht steeds de remmende partij was die wilde voorkomen dat de lasten voor Utrechtse partijen omhoog gingen, zijn er toch grote ingrepen gedaan met ingewikkelde financiële constructies. Er blijkt in de praktijk daadkracht te zijn getoond.

Fransen kon tot deze conclusies komen omdat hij zich baseert op zeer gedetailleerde financiële gegevens in diverse archieven. Het voordeel van dit materiaal als fundament voor een analyse van wat er in een bepaald tijdvak gebeurde met de waterstaat is dat het in eerste instantie een beeld geeft van wat er gedaan is. Als we mogen aannemen dat de gelden die in verslagen en rapportages opgenomen werden ook daadwerkelijk aangewend zijn – een zeer redelijke aanname, zelfs na de bouwfraude dan geeft dergelijk materiaal helder weer welke ingrepen gedaan zijn en op welk moment. Verbinden we de resultaten van discussies vervolgens met die discussies zelf, dan kunnen we laten zien dat het geen vanzelfsprekende ingrepen waren – er waren immers alternatieven. Op deze manier is de kans groot dat we een verrijkt historisch beeld krijgen, waarin niet alleen de papieren werkelijkheid van plannen bekend wordt, maar ook de resultaten daarvan. Het bestude-

ren van motieven voor de financiële inspanningen, waarbij we ook en vooral moeten kijken naar die plannen en opties die het niet geworden zijn, is van groot belang. Dat laatste moet voorkomen dat we van de ene lineaire geschiedschrijving – die van heroïsche strijd tegen het water waarbij de zee steeds verder teruggedrongen werd – overgaan in een andere, welke dat ook is. Als we vervolgens constateren dat een heleboel projecten en aanpassingen die wel werden uitgevoerd kennelijk ook niet altijd een even groot succes waren, is de heroïsche geschiedschrijving definitief opgeborgen.

Een mogelijk gevaar van nieuw lineair denken zou gevonden kunnen worden in al dan niet optredende padafhankelijkheid in het waterbeheer. Het valt immers moeilijk te ontkennen dat er invloed te constateren is van wat er in een meer of minder recent verleden aan technologische ingrepen in een watersysteem of zeedijk is gedaan op de keuzevrijheid bij nieuwe maatregelen en discussies daarover bij een volgende generatie. De fysieke werkelijkheid die is gecreëerd door eerdere interventies heeft een structurend effect op wat de opvolgers kunnen doen. Deze constatering is volgens mij een belangrijke, omdat de interactie tussen mensen onderling en tussen mens en omgeving realistischer conceptualiseerd wordt. Het maakt het verhaal ook ingewikkelder, zoals recente Engelstalige studies van Biggs en Pritchard laten zien – maar we moeten niet in de valkuil belanden dat padafhankelijkheid het handelen van actoren volledig bepaalt.¹ Als we inzichten zoals die zijn neergelegd door de Franse filosoof/socioloog Latour of de Amerikaanse historicus/politiek wetenschapper Sewell serieus nemen, dan moeten we actoren en hun ideeën in samenhang bestuderen door de individuele opinies, middelen en belangen met elkaar te verbinden zonder al van tevoren te weten waar het verhaal naar toe zal gaan en welke conclusies we dienen te trekken.² Het detail bepaalt de grote lijn en niet andersom. Fransen omzeilt de padafhankelijke valkuil voortreffelijk, en laat de complexiteit zien van het alledaagse handelen van betrokkenen in het Nederlandse waterbeheer.

Aangezien Fransen in zijn literatuurlijst het boek van Han van Zwet *Lofwaardighe dijckagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643* niet vermeldt, constateer ik dat Fransen de rijke analyse van Van Zwet niet heeft kunnen gebruiken in zijn eigen boek. Een verwijzing naar het in 2009 verschenen boek van Van Zwet is toch iets wat verwacht had mogen worden van een uitgave uit 2011 – zelfs al betreft het een verder ongewijzigde uitgave van een eerder proefschrift –, zeker omdat ook Van Zwet zich richt op de financiering van ingrepen en zich baseert op vergelijkbare bronnen. In zijn boek bespreekt Van Zwet hoeveel er tussen ruwweg 1600 en 1650 werd geïnvesteerd in bedijkingen en droogmakerijen in Holland ten noorden van het IJ. Daarnaast gaat hij na hoe deze projecten renderden in vergelijking met bijvoorbeeld staatsleningen of aandelen van de Verenigde Oost-Indische Compagnie. Tenslotte wil hij weten wie deze rendementen realiseerde(n), wie er investeerde(n) en waarom. Methodologisch zijn beide boeken vergelijkbaar: gebaseerd op een gedetailleerde analyse van de financiën wordt middels een contextuele analyse gepoogd ontwikkelingen te begrijpen en te verklaren.

Van Zwet onderzocht de Zijpepolder, de Wieringerwaard, de Beemster, de Purmer, de Wijde Wormer, de Heerhugowaard, de Schermer en de Starnmeer, projecten die tussen 1597 en 1643 werden gerealiseerd. Van deze projecten blijkt de laatste, de droogmaking van de Starnmeer ten zuiden van De Rijk in 1643, het minst succesvol te zijn. De inpoldering was erg duur vergeleken met de opbrengsten uit pacht, niet alleen omdat het oppervlak te verpachten land klein was ten opzichte van de benodigde investeringen in ringdijk en maalcapaciteit, maar ook omdat de pachtprizen begonnen te dalen. Een interessant aspect van de verschillende projecten is dat iedere droogmakerij structurele veranderingen gaf aan de afwatering, aangezien het oppervlak open water – en daarmee berging en afvoer – verminderde. De waterbeheerder – het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland – eiste dat veranderingen in de boezem gecompenseerd zou worden door bredere ringvaarten en/of extra kanalen en sluizen. Van Zwet laat zien dat de Beemster een heel aardig rendement opleverde – na een aarzelend

¹ David Biggs, *Quagmire: Nation-Building and Nature in the Mekong Delta* (Seattle 2010); Sara Pritchard, *Confluence. The Nature of Technology and the Remaking of the Rhône* (Cambridge MA 2011).

² Bruno Latour, *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory* (Oxford 2005); William H. Sewell, Jr., *Logics of History. Social Theory And Social Transformation* (Chicago 2005).

begin was het rendement na tien jaar al zo'n vier tot vijf procent, later kon dat oplopen tot wel tien procent op het geïnvesteerde kapitaal. De inpoldering van de Heerhugowaard was veel minder succesvol, en die van Starnmeer was eigenlijk onsuccesvol. Het blijft natuurlijk zo dat rendementen op de veel langere termijn behoorlijk hoog kunnen zijn, in termen van geld en maatschappelijk nut. Zo was de Haarlemmermeer lang een sukkellende polder, maar dat durft nu niemand meer te zeggen.

Van Zwet besteedt ook de nodige aandacht aan de investeerders, die over het algemeen een rendement op een kortere termijn voor ogen hadden – in elk geval op een termijn dat ze zelf nog het resultaat zagen. We zien dat een groot deel van de investeringen in het nieuwe land van Amsterdamse kooplieden en regenten komt – ook hier blijkt het geld in Amsterdam te hebben gezeten – maar investeerders uit steden als Leiden, Alkmaar en Den Haag deden mee. Relaties met Den Haag waren belangrijk, vanwege de noodzakelijke toestemming door de Staten van Holland. *Lofwaardighe dijkagies* is een zeer gedegen, behoorlijk leesbare studie geworden, waarin op basis van nieuw materiaal een helder beeld wordt geschetst van investeringen in polderprojecten, het verloop van dergelijke projecten en wie er voor- dan wel nadeel van ondervond. Net als in de studie van Fransen bevat het me dat er door de nadruk op gerealiseerde ingrepen een duidelijk beeld ontstaat van wat er daadwerkelijk gebeurde. Dit rijke empirische materiaal biedt een solide basis om te zoeken naar diepere verklaringen voor de beschreven waterstaatkundige ingrepen.

Beide auteurs verwijzen naar een derde boek dat ik zou willen duiden als een eerste bewijs van het succes van detailanalyse voor nieuwe inzichten – de start van een nieuw golfje in de waterstaatgeschiedenis (?). Het betreft hier het boek van Siger Zeischka uit 2007 *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)*. Op basis van een analyse van geselecteerde polders bespreekt dit boek ontwikkelingen in de vroegmoderne waterstaatstechniek in Rijnland. We bereiken in dit boek bijna het detailniveau van het in elkaar timmeren van de molens zelf. Dit maakt *Minerva in de polder* niet altijd het meest makkelijk leesbare boek, maar het heeft wel als resultaat dat we de grote lijnen in techniek- en waterstaatsontwikkeling volgen in plaats van die van tevoren te veronderstellen. Ook in deze analyse is een belangrijke rol weggelegd voor financiële aspecten, hoewel die duidelijk minder vergaand is dan in de twee opvolgers. Technische keuzes krijgen de meeste aandacht in het boek. Het al dan niet realiseren van technische ingrepen als molens, sluizen en wegen in een bepaalde vorm blijkt een resultaat te zijn van een proces waar factoren als grondbezit, polderbesturen, maar ook de kennis van eventuele bouwers samenkomen. Het resultaat blijkt van polder tot polder te kunnen verschillen. Er is geen sprake van een grote technische ontwikkeling die over het gebied uitrolt, alsof technische ontwikkeling een anonieme kracht is. Eerder blijkt dat technische ontwikkeling een diffuus, lokaal bepaald fenomeen is, waarbij uiteraard niet gezegd is dat 'lokaal' 'geïsoleerd' betekent. Doorgaans bleken actoren behoorlijk op de hoogte te zijn van ontwikkelingen elders, maar lokale omstandigheden gaven wel de doorslag om ingrepen wel of niet te doen. Als overkoepelend beeld komt dan naar voren dat technische ontwikkeling – transitie – een proces is waarbij veranderingen her en der plaatsvinden, met grote verschillen per gebied, waarbinnen vaak lang eenzelfde technologie in gebruik bleef. De te verwachten baten tegenover de kosten speelden een belangrijke rol in overwegingen al dan niet tot een nieuwe technologie over te gaan.

In recente publicaties en debatten over al dan niet noodzakelijke technische transitieën in onze moderne samenleving worden dergelijke transitieën veelal voorgesteld als veelomvattende, algemeen geldende processen, die als het ware zonder enige menselijke invloed tot ontwikkeling moeten komen. Het beeld wordt weliswaar verstoord doordat dezelfde literatuur op zoek is naar sleutelfiguren die de gewenste overgang moeten steunen – een eis die een verandering zelf wat minder vanzelfsprekend lijkt te maken – maar het standaard-transitiedenken blijft uitgaan van een eigenstandig fenomeen dat alleen nog maar uit de lucht moet worden geplukt door bepaalde actoren. Als Zeischka – en met hem Fran-

sen en Van Zwet – één ding laat zien dan is het dat technische ontwikkelingen gemaakt worden door mensen in hun dagelijkse interactie met elkaar en met hun omgeving. Dat levert uiteraard bredere patronen in ruimte en tijd op, die op hun beurt nieuwe handelingen door mensen beïnvloeden. Alle drie de boeken tonen duidelijk aan dat de grote lijnen geen verklaring kunnen zijn voor wat we (denken te) zien, maar als resultaat moeten worden gezien van de kluwen(s) van kleinschalige, kortere termijn handelingen van mensen zoals u en ik, al dan niet een paar honderd jaar eerder. Ik vind het eigenlijk wel een geruststellende gedachte dat de geschiedenis niet wordt gestuurd door grote lijnen, maar door mensen; in elk geval levert het een uitdaging op voor iedere water(staats)historicus haar/zijn eigen kluwen goed te definiëren en te ontwarren.

Alex van Heezik, *De Kering. Over de bouwers van de stormvloedkering Oosterschelde* (Diemen: Veen Magazines B.V., 2011). 288 blz. Geïllustreerd, ISBN 9789085713531. € 34,95.

ADRIE DE
KRAKER

In vijf hoofdstukken beschrijft Alex van Heezik de lotgevallenen van de Stormvloedkering in de Oosterschelde; hoe deze tot stand is gekomen, wat er aan voorafging en wat de betekenis van de kering is tot op de huidige dag. De nadruk valt op hoofdstuk 4 dat over de eigenlijke bouw handelt en ruim een derde van het boek beslaat. *De Kering* sluit af met een overzicht van bronnen en literatuur en een register van persoonsnamen. Centraal in dit rijk geïllustreerde boek staat de mens achter het werk. Daartoe heeft de auteur tientallen betrokkenen geïnterviewd. Aanleiding tot het uitgeven van dit boek is het feit dat het in 2011 een kwart eeuw jaar geleden is dat de stormvloedkering officieel in werking werd gesteld door koningin Beatrix.

Het eerste hoofdstuk wijkt af van de rest, omdat het vooral is gebaseerd op literatuur, al zien we dat niet in noten terug. Van Heezik gebruikt die alleen om bepaalde afkortingen of genoemde instellingen toe te lichten. Direct wordt de lezer meegesleept in het relaas van de binnenvaartschipper die tijdens de ramp van 1953 zijn boot in een doorbraakgat van de Schielandse Hoge Zeedijk voer om dit te dichten teneinde een grootschalige overstroming van Rotterdam en omgeving te voorkomen. Dit onderstreept de noodzaak tot afdamming van de zeegaten in de zuidelijke delta om de veiligheid tegen de zee te vergroten. De auteur laat vervolgens vrijwillige dijkwerkers uit 1953 aan het woord en laat zien hoe tegelijkertijd de discussie van het ontwerp van de Deltawet begon.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de ommekeer, namelijk de discussie over het wel of niet afsluiten van de Oosterschelde. Gaandeweg krijgen de twee kampen vorm en inhoud. Enerzijds zijn daar de voorstanders van volledige afsluiting, waaronder Rijkswaterstaat (RW), de Zeeuwse autoriteiten en de *Provinciale Zeeuwse Courant*. Hier tegenover stonden onder andere het Rijksinstituut voor Visserij Onderzoek en de vissers van Yerseke. Een belangrijke eerste confrontatie tussen genoemde belangen vond op de eerste informatieavond plaats te Zierikzee, op 28 april 1967. Terwijl ir. Santema van RW duidelijk volhield dat afsluiting niet ter discussie stond, werd al in 1968 de studiegroep Oosterschelde in het leven geroepen. In 1969 verscheen hun 'Memorandum' en op 18 december 1970 vond de eerste actie plaats van de Aktiegroep Oosterschelde Open. Nadat enige tijd later ook in Delft door studenten alternatieven voor volledige afsluiting werden gemaakt, kwam het begin jaren zeventig tot een omslag. Binnen de politiek is er beweging in het parlement en RW haalde de eerste biologen officieel binnen, onder meer in de persoon van Saeijs. Van Heezik sluit dit hoofdstuk af met de aanbevelingen van commissie Klaasesz, waarbij een variant zat, de zogenaamde blokkendam: een geperforeerde dam die water kan doorlaten. Intussen waren in de Oosterscheldemonding al verschillende voorbereidingen voor afsluiting getroffen.

Hoofdstuk drie is de opmaat tot het grote werk. Dit begint met de bijeenkomst van RW en de Deltadienst om de aanbevelingen van Klaasesz te bespreken. Besloten wordt om ook alvast de variant van de blokkendam te onderzoeken, echter niet door genoem-